

ქართული სოფელი სოფრომ მგალობლიშვილის
მომონებების მიხედვით

According to the memoirs of Sofrom Mgaloblishvili,
the village of Kartli

მაგდა ჭიჭაბერიძე

თბილისის ტექნოლოგიური უნივერსიტეტი
საქართველო, თბილისი
ეკატერინე შაკიაშვილი

თბილისის ტექნოლოგიური უნივერსიტეტი
საქართველო, თბილისი

Magda Chikaberidze,
Tbilisi Technical University
Georgia, Tbilisi

Ekaterine Shakiashvili,
Tbilisi Technical University
Georgia, Tbilisi

ABSTRACT

Sophrom Mgaloblishvili, a 19th-century Georgian memoirist, describes his modern village interestingly in an interesting way. He grew up in the village of Dirbi in Kartli and is well aware of his plight. The writer is particularly concerned that no one, not even in the sixties, was able to heal the village ulcer.

In his memoirs, the writer brings to life different aspects of rural life: socio-economic situation, singing culture, various games ... He is worried that traditions are gradually disappearing and spirituality is replaced by gross material interests.

According to Sophrom Mgaloblishvili, labor was distributed among the old families. One member of the family was a plowman with his plow, another - a farmer, a third - a beekeeper, a fourth - a shepherd ... Girls and boys were also involved in the work. Their superiors did not put them to work, they showed a love of labor from the very beginning. In his time, they also allowed the game. DIY things were for them to do. The case was also distributed among women.

According to the memoirist, the role of the priest in the village was immeasurable: he became a true intellectual, teacher, and tutor. He used to read «Tigerskin» on Sundays, explain the gospel ... Raising children was also his job. People also treated him with respect.

The story of bringing salt from the ascent is interestingly described in the memoirs - it is a somewhat risky and courageous fact. Returning home from the ascent was a peaceful holiday. The whole village greeted the newcomers with joy and there was one kiss.

Sophrom Mgaloblishvili's memoirs interestingly convey the Lekta raid in the villages of Kartli and its tragic consequences; Thieves' attacks by Ossetians, led by Russian soldiers temporarily evacuated after the Crimean War. Russian soldiers were stationed here a year after the Crimean War. There were two to four soldiers in each family. They brought great trouble to the Georgian village:

They kidnapped everything that could be stolen and eaten. The elders themselves could not arrange anything with them, nor did they help Garozgva. The biggest threat was posed to young women in the village. The villagers were forced to evict their daughters elsewhere or lock them in their homes to protect their honor.

Sophrom Mgaloblishvili's description of the Georgian village has many things significant and very relevant today. Nothing has changed for the better here, on the contrary, part of Kartli is occupied, many Georgian villages have been emptied and looted.

საკვანძო სიტყვები: საპატრიარქო ოჯახი, მასტადობა, ხანულობა, ლეკიანობა, ოსების თავდასხმები, რუსი ჯარისკაცები.

Keywords: Patriarchal family, Mastadoba, Khanuloba, Lekianoba, Ossetian attacks, Russian soldiers.

XIX საუკუნის ქართველ მემუარისტებში ერთ-ერთი გამორჩეული ადგილი უჭირავს ს. მგალობლიშვილს. მისი მოგონებები ხასიათდება თემების მრავალფეროვნებითა და მასალის სიუხვით. მწერალი ძალზე საინტერესოდ, დიდი დამკვირვებლის თვალთა ალწერს ჩვენი წარსული ცხოვრების სხვადასხვა უბანს: სოფლის გარემოს, ბატონყმობის სურათებს, სასწავლებლებს, საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მოძრაობას XIX საუკუნის 70-80-იან წლებში, კულტურის სიახლეებს.

ჩვენს ამჟამინდელ ინტერესს საგანს წარმოადგენს ს. მგალობლიშვილის მიერ გაცოცხლებული ქართლის სოფელი. იმის მიუხედავად, რომ იმ დროს საუკუნეზე მეტი გვაშორებს, მწერლის მიერ წამოჭრილი საჭირობო საკითხები დღესაც მეტად აქტუალური და პრობლემურია, რაც მისი მოგონებებისადმი ინტერესს კიდევ უფრო ამძაფრებს.

ქართლის სოფელში გაზრდილ, გლეხკაცის ცხოვრების კარგად მცოდნე მწერალს განსაკუთრებულად სტკიოდა და აწუხებდა სოფლის ჭირ-ვარამი. მისი თქმით, სოფლის წყლულის მოშუშება ვერავინ შეძლო, სამოციანელებმაც კი: „სამოციან წლებში ახალგაზრდობა აჟღერდა, დატრიალდა, გამოვიდა „საქართველოს მოამბე“ და „დროება“, მაგრამ

სოფელსა და მაშინდელ ახალგაზრდობას შორის დიდი საზღვარი იყო“ (მგალობლიშვილი 1938: 24).

პირველ ყოვლისა, მწერალს აღონებს ის, რომ თანდათან იშლება ძველი პატრიარქალური ოჯახები. მისი თქმით, ადრე იშვიათი იყო ძმათა გაყრა. თვითონ სოფელი ვერ ეგუებოდა ერთმანეთთან შეუფერებელ ძმებს. ხშირი იყო ოჯახი, რომელიც სამოცი სულისაგან შედგებოდა, ოც-ორმოცკაციანი ოჯახი ხომ სათქმელადაც არ ღირდა.

შრომა ასეთ ოჯახებში განაწილებული იყო. ოჯახის უფროსები, პაპა და ბებია, ყავარჯენდაბჯენილნი, რიგს აძლევდნენ სახლში მომუშავეებს. ყველას თავისი საქმე ებარა და პირნათლად ასრულებდა მას: ერთი გუთნისდედა იყო საკუთარი გუთნეულით, მეორე - ფეიქარი, მესამე - მეფუტკრე, მეოთხე - მეცხვარე... ქალებშიც განაწილებული იყო საქმე.

მემუარისტის არგუმენტირებული აზრით, ერთ- ან ორსულიანი ოჯახი განწირული იყო დასალუპავად, რადგან სამუშაოს ვერ აუვიდოდა. ს.მგალობლიშვილს სანიმუშოდ მოაქვს სოფელ ტახტიძიძიდან ბაციკამეების ოჯახი, რომელშიც ასამდე სული ცხოვრობდა. სიმრავლე ოჯახის სიძლიერის საფუძველი იყო, „რაკი ოჯახში ბევრი მუშა ტრიალებდა, იგი შეძლებულიც იყო“ (2). როცა დაიშალა ბაციკამეების ოჯახი, დასუსტდა, „მხოლოდ ხსოვნადა დარჩა დიდებული ოჯახისა“ (2). ერთი სიტყვით, თავის დროზე დიდ პატრიარქალურ ოჯახებს ჰქონდა გამართლება და ამიტომაც წარმოიქმნა ისინი.

მწერალი გვაცნობს სიტყვა „მოცადობას“, რომელიც ათ-თორმეტ წლამდე გოგო-ბიჭებს გულისხმობს. მათ უფროსები უსაქმოდ არ დააყენებდნენ, თავიდანვე აჩვენებდნენ შრომის სიყვარულს, თავის დროზე აძლევდნენ თამაშის ნებასაც. წვრილმანი საქმეები მათი გასაკეთებელი იყო.

მემუარისტი საგანგებოდ ჩერდება და დაკვირვებული ეთნოგრაფის თვალთ ალწერს ქართულ ხალხურ თამაშობებს. იგი წუხს, რომ ძველი ქართული სპორტი ბურთაობა, რომლის ხუთ-ექვსნაირი სახეობა არსებობდა, იმერეთში თუ შემორჩა აქა-იქ. იგი ახასიათებს გაკვრა-ბურთს, დახლა-ბურთს, წრე-ბურთს.

მწერალს ადარდებს, რომ თანამედროვე სოფელსა და ქალაქს ადარ ეპიტნავება ქართული ბურთაობა-თამაშობანი, სიმღერა-გალობანი. მემუარისტის თქმით, „ყურს ატკობს მხოლოდ შარმანკული¹ ხმები“ (4). საინტერესოა, რომ ამას ამბობს სწორედ მგალობლიშვილი, წარმომადგენელი იმ გვარისა, რომელიც ისტორიულად მგალობლებით იყო ცნობილი. ამ შემთხვევაში პუბლიცისტის პოზიციას იღებს მწერალი და მიიჩნევს, რომ დიდი ცდა სჭირდებათ ქართველ მუსიკოსებს, რომ აღადგინონ და გაავრცელონ ჩვენს სულიერად დაცემულ ერში ნამდვილი ქართული სიმღერა-გალობის სიყვარული.

¹ შარმანკა (რუს.) - არღანი, შარმანკული ხმები - არღნული, აღმოსავლური მუსიკა.

ს. მაგალობლიშვილის გადმოცემით, სოფელი ხშირად მოკლებული იყო გონებრივ მწრთნელს და ამ ფუნქციას მღვდელი თუ ასრულებდა. ის იყო სოფლის ჭემმარიტი ინტელიგენტი, მასწავლებელი და დამრიგებელი. ბავშვების აღზრდაც მისი საქმე იყო. ის უკითხავდა სოფლელებს კვირა-უქმით „ვეფხისტყაოსანს“, „დავითს“, „სიბრძნე-სიცრუისას“, უხსნიდა სახარებას. ბუნებრივია, მისი როლი სოფელში განუზომელი იყო. ხალხიც პატივისცემით ეპყრობოდა მას.

მაშინდელმა მღვდელმა „ჩინ-ორდენები არ იცოდა, რა იყო, - ამბობს მემუარისტი, - აწინდელი კი სულს გაჰყიდის, განსაკუთრებით კი დასავლეთ საქართველოს სამღვდლოება, ოღონდ გულზე რამე ჯილდოს ნიშანი ჩამოიკონწიალოს“ (33).

ს. მაგალობლიშვილი სინანულით აღნიშნავს, რომ ახლანდელი მღვდელი ჩინოვნიკად იქცა, ნამდვილ ბიუროკრატად. იგი სოფელს აწევს კისერზე, მოძღვრობის მაგივრად ჩარჩობს და ვაჭრობს, თანაც ორნაირად: სულიერად და ხორციელად.

მწერლის გადმოცემით, სოფლების უმრავლესობას ჰყავდა მებატონე თავადი ან აზნაური. ზოგიერთ თავადს აზნაურებიც ჰყავდა ყმებად - საბატონო აზნაურები. ქართლში იყო სულ რამდენიმე სოფელი, რომლებსაც ბატონყმობის სუსხი არ უწევია. უბატონო სოფელი დიდად განირჩეოდა საბატონოსაგან პირდაპირობით, ზნეობით, შეძლებითაც. ერთი სიტყვით, საბატონო სოფლის გლეხები აშკარად უფრო დაჩაგრულნი იყვნენ, ეკონომიკურადაც უფრო გაჭირვებულნი.

ამ ფონზე გვაცნობს ს. მაგალობლიშვილი თავის მშობლიურ სოფელ დირბს. დირბი ეკუთვნოდა ქართველთა მონასტერს იერუსალიმში. როცა მონასტერს ბერძნები დაეპატრონნენ, სოფელი მათ ხელში გადავიდა და ასე გრძელდებოდა ს. მაგალობლიშვილის მიერ მემუარების წერის დროსაც, XX საუკუნის 10-იან წლებშიც.

სამონასტრო მამული უზარმაზარი იყო, ექვსი ათასი დღიური. აქ ერთადერთ აზნაურს, დეკანოზიშვილს, ჰყავდა ცოტა ყმა. სოფლის დანარჩენი აზნაურები უყმონი იყვნენ, მათ მცირე მამული ჰქონდათ. სამონასტრო მამულს განაგებდა იერუსალიმიდან გამოგზავნილი ბერი, ხარისხით არქიმანდიტი. მას მოურავად ჰყავდა ადგილობრივი გამჭრიახი გლეხი. მწერალი დაწვრილებით აღწერს, თუ როგორ ხდებოდა მოსავლის აღება და გადასახადების დაანგარიშება.

დირბს სხვა ბატონიც არ აკლდა. რადგან სოფელს საკუთარი ტყე არ ჰქონდა, დირბელები იძულებულნი იყვნენ, სხვა მებატონის ტყით ესარგებლათ და მასაც მომსახურებოდნენ.

მემუარისტი გვიამბობს, თუ როგორ შოულობდა გლეხი საჭირო ფულს. თვითონ გლეხები ვერ ახერხებდნენ თავიანთი ნაჭირნახულევის ქალაქში ჩატანასა და გაყიდვას მოუცლელობისა და უგზობის გამო. ეს იყო მთავარი მიზეზი იმისა, რომ სოფლებს ესეოდნენ ჩარჩ-ვაჭრები, მეტწილად

ებრაელები და სოფლის სიმდიდრეს ძალიან იაფად იგდებდნენ ხელში, შემდეგ კი თვითონ ყიდიდნენ ქალაქში ძვირად.

გლეხთა ეკონომიკურ ღონეს შეადგენდა კიდევ სხვადასხვა შინამრეწველობა: მეფუტკრეობა, მეაბრეშუმეობა, მაწვნის, ყველისა და ერბოს მომზადება. ამ უკანასკნელისათვის შემოდებული იყო ხანულობა. მემუარისტი საგანგებოდ განმარტავს ხანულობის მნიშვნელობას. გლეხები, რომლებსაც მხოლოდ ერთი ძროხა ჰყავდათ, ერთმანეთთან დროგამოშვებით ეზიდებოდნენ რძეს, რომ ასე დაგროვებით ეწარმოებინათ რძის პროდუქტი. ასე რომ, თითქმის ყველა ხელმოკლე გლეხს სამყოფი ჰქონდა დომხალიც, ყველიც, რძეც.

მწერლის თქმით, გაჭირვების დასაძლევად გავრცელებული იყო მოჯამაგირეობა. ძმებიდან ერთი, მეტწილად უცოლო და უმამულო, გადიოდა მოჯამაგირედ მღვდელთან ან შეძლებულ გლეხთან. ერთობ ძნელი იყო მოჯამაგირის ხვედრი. მას მძიმე შრომა უწევდა. მოჯამაგირეს კაცად არ მიიჩნევდნენ. მწერალი იმოწმებს ხალხურ ლექსს, მოჯამაგირის გაუსაძლისი ყოფის ამსახველს: „მოჯამაგირის საქმესა ადვილად იტყვის ენაო, დილით რომ ქალაქს გააგდონ, სადამოს გორისკენაო“ (10).

ს. მგალობლიშვილი ხალხური ლექსის ამ სიტყვებს საინტერესო შენიშვნას ურთავს: „ქალაქს დაბალი ხალხი, ძველადაც და ეხლაც ტფილისს ეძახის; სხვა ქალაქებს ქალაქებად არა სთვლიდა და ამიტომ სახელით იხსენიებდა. როცა ტფილისში მოდის გლეხი, თავის დღეში არ იტყვის, ტფილისს მივდივარო, არამედ იტყვის, ქალაქს მივდივარო“ (10).

მრავალგზის გვსმენია ალზევანის, იქიდან მარილის ჩამოტანის ამბავი, ხალხური ლექსიც ყველას გაგვიგონია. მემუარისტი საინტერესოდ აღწერს ალზევანიდან მარილის მოტანის ამბავს და ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის ამ გარკვეულად სარისკო და სავაჟაკო ფაქტზე. „ალზევანს უფრო ნავალი, ნაცადი და რჩეული ვაჟკაცი გლეხობა მიდიოდა, რადგან ხშირად შეტაკება ჰქონდათ ხოლმე თათრის ყაჩაღებთან, - წერს ს. მგალობლიშვილი, - ალზევანიდან დაბრუნება სახლში მშვიდობით დღესასწაული იყო. სიხარულით დაუხვდებოდა სოფელი მოსულებსა და იყო ერთი ხვევნა-კოცნა“ (15).

ს. მგალობლიშვილმა მოგონებებში აღწერა ყმა გლეხის აუტანელი მდგომარეობა ავი მეზატონის ხელში. ყმა გლეხს ეპყრობიან ნივთივით, ძარცვავენ სულიან-ხორციანად, ყიდიან, ცვლიან ძაღლში ან ცხენში. ბატონი გამოესარჩლებოდა თავის ყმას, თუკი მას სხვა ვინმე მიაყენებდა შეურაცხყოფას. ამ დროს მეზატონე უპირველესად საკუთარ ღირსებას იცავდა. მემუარისტი აღწერს, თუ როგორ აცემინა დიდმა თავადმა, გიორგი ერისთავმა, დიამბეგი, რომელიც მის ყმას უსამართლოდ მოეპყრო.

ს. მგალობლიშვილის გადმოცემით, გლეხი უდრტვინველად ეწეოდა უღელს, მხოლოდ მაშინ თუ ამოანთხევდა დაგუბებულ ვარამს, როდესაც მის სულს მძლავრად შეარყევდნენ: გაყიდიდნენ ან ოჯახის ასულის ნამუსს

შეურაცხყოფდნენ. ეს უკანასკნელი მოვლენა ხშირად ბატონის სიკვდილით მთავრდებოდა. ბატონყმობის დროს ხშირად ხდებოდა ამგვარი ამბები.

ს. მაგალობლიშვილი მემუარებში საგანგებოდ წერს იმის შესახებ, თუ რა უბედურება მოუტანა ქართლის მოსახლეობას ლეკიანობამ და არა მხოლოდ XVII-XVIII საუკუნეებში, არამედ XIX საუკუნეშიც. ქართლ-კახეთში და ზოგჯერ იმერეთშიც ლეკები დას-დასად თარეშობდნენ. ისინი მოულოდნელად გამოჩნდებოდნენ ქართლის სოფლებში, ვისაც კი ხელში ჩაიგდებდნენ, ტყვედ მიჰყავდათ, რასაც კი მოიხელთებდნენ, თან მიჰქონდათ. ზოგჯერ ქართველებიც ატყვევებდნენ ლეკებს, მწერლის თქმით, „რამდენიმე ნალეკარი ოჯახია ქართლში“ (22).

ხალხი მუდამ ფხიზლად იყო. თითქმის ყველა სოფელს პატარა შეიარაღებული რაზმი ჰყავდა. გაჭირვების დროს ქუდზე კაცი გამოდიოდა, მაგრამ ცხენოსანი ლეკები სწრაფად შველოდნენ თავს.

ს. მაგალობლიშვილის თქმით, ლეკთა თარეშზე მძიმე გამოდგა ოსების შემოსევა. მემუარისტი დაწვრილებით გვიამბობს, თუ როგორ მოხვდნენ ოსები ქართლში. თავდაპირველად ისინი მაჩაბლებისა და ერისთავების ყმები იყვნენ. „შემდეგ და შემდეგ, როცა გამრავლდნენ, სხვადასხვა თავადთა და აზნაურთა მამულებში გაიხიზნენ და მოედვნენ თითქმის მთელს ქართლის მთა-ტყეებსა, ბარად იშვიათად ცხოვრობდნენ...“ (22).

დროთა განმავლობაში ოსები „დაიძრნენ მთებიდან და ხეობებიდან და ჩამოესახლნენ ქართლის განაპირა სოფლებთან. მთელი კალთები დიდის მთებისა ჩრდილოეთის მხრივ იმათ დაიჭირეს... წრესავით შემოერთყნენ გორისა და დუშეთის მაზრის ჩრდილოეთ ნაწილსა“ (25).

თითქოს მემუარისტი იმ ისტორიის დასაწყისს გვაცნობს, რასაც შემდეგ ხევისთავთა, ერისთავთა თუ მაჩაბელთა ჯაყოს ხიზნობა მოჰყვა, ხოლო ბოლოს შუაზე გაგლეჯილი ქართლი მივიღეთ ე. წ. სამხრეთ ოსეთით. მწერალი აშკარად მიგვანიშნებს, რომ ჩვენი გოროზი, გაზულუქებული მებატონეების დიდი წვლილიცაა ამ უბედურებაში.

მემუარისტი ყურადღებას ამახვილებს ოსთა კერპთაყვანისმცემლობაზეც. ოსები ეთაყვანებოდნენ თხას, რომლის თავი დიდი რქებით იყო დასვენებული უზარმაზარი ცაცხვის ან მუხის ხეზე. იქ იკრიბებოდა ხალხი, ლოცულობდა, თაყვანს სცემდა თავის ღმერთს. „დიდი ჯაფა დასჭირდათ ქართველს მღვდლებს, რომლებიც მაშინ მისიონერობდნენ, რომ მოესპოთ კერპთაყვანისცემა და გაეგრცვლებინათ ქრისტიანობა“, - ამბობს მწერალი (22).

ოსების დიდი ნაწილი ქურდობა-ავაზაკობით ცხოვრობდა. სახელი მას ჰქონდა გავარდნილი და ვაჟკაციც ის იყო, ვინც ამ საქმეში კარგად იყო დახელოვნებული. ოსებს აკლებული ჰქონდათ ქართლის სოფლები. ლეკებისგან განსხვავებით, მათ ტყვეები არ მიჰყავდათ. „ვისაც მოასწრობდნენ, დედიშობილს გახდიდნენ, წაასხავდნენ პირუტყვს საქონელსა, თუ გაუძალიანდებოდა ვინმე, სიცოცხლეს ასალმებდნენ“ (23).

ხალხი საკუთარი ძალით იგერიებდა მტერს: ბევრს ხოცავდა, იჭერდა, მაგრამ ახალ-ახალი ბრბოები ჩნდებოდნენ. უიარალო ხალხთან თამამი

და ვაჟკაცი ოსი ავაზაკები, როგორც კი იარაღიან მდეგარს შენიშნავდნენ, გარბოდნენ და ტყეში, ჩირგვებში, იმალებოდნენ. სოფლელებმა ამისი წამალიც იპოვეს: მტერს დაგეშილი ძალეებით აგნებდნენ, იარაღს აყრევინებდნენ და თხებივით იჭერდნენ.

ს. მგალობლიშვილის თქმით, არანაკლებ დააზარალეს ქართლის სოფელი რუსმა ჯარისკაცებმა, რომლებიც აქ ყირიმის ომის² შემდეგ ერთი წლით ჩამოასახლეს. თითოეულ ოჯახში ორიდან ოთხამდე ჯარისკაცი იდგა. „ეს რაზმები უცნაურის კულტურის თესლსა სთესავდნენ სოფლის ფაქიზსა და წმიდა გულში“ (20).

რუსმა ჯარისკაცებმა დიდი უბედურება მოუტანეს ქართულ სოფელს: იტაცებდნენ ყველაფერს, თვით უფროსებიც ვერაფერს აწყობდნენ მათთან, არც გაროზგვა შეელოდათ. ყველაზე დიდი საფრთხე კი სოფლის ახალგაზრდა ქალებს დაემუქრათ. სოფლელები იძულებულნი იყვნენ, ნამუსის დასაცავად ქალიშვილები სხვაგან გაეხიზნათ ან სახლებში გამოეკეტათ. სოფელი გატყავდა ქურდობისაგან და გაიხრწა ზნეობრივად. მას შემდეგ ხალხის გონს მოსვლას დიდი დრო დასჭირდა.

ქართული სოფლის დახასიათებაში ბევრი რამაა ნიშანდობლივი და ზოგიერთი რამ შეიძლება სადღეისოდაც მეტად აქტუალური ჩანდეს. მემუარისტი წერს: „ამჟამად რომ უპატრონოა სოფელი, ამას ყველა ჩვენგანი გრძნობს, მუდამ იმას ვჩივით და ვსტირით, რომ მივხედოთ სოფელსა, სოფელი იყვლიფება, მამულ-დედული ეცლება ჩვენს გლეხს ხელიდან და ფეხქვეშიდან; ვჩივით, ინტელიგენცია გაურბის სოფელსაო“ (24). ეს სიტყვები იწერება ერთი საუკუნის წინ, 1910 წელს. როგორც ვხედავთ, უკეთესობისაკენ არაფერი შეცვლილა, თუ არ დავუმატებთ იმას, რომ სოფელი თანდათან იცლება და ცარიელდება, ბევრი ჩვენი სოფელი უკვე გაუკაცურდა.

როგორც მწერალი შენიშნავს, არათუ საუკუნე-ნახევრის შემდეგ, არამედ თვით მის სიცოცხლეში იცვალა სახე ქართულმა სოფელმა და ქალაქმა. ამდენად, ფასდაუდებელია ს. მგალობლიშვილის მოგონებები, რათა გარკვეული წარმოდგენა შევიქმნათ ჩვენი ხალხის ყოფა-ცხოვრებაზე, მის გარემოზე XIX საუკუნის მეორე ნახევარში.

დამოწმებული ლიტერატურა

მგალობლიშვილი 1938: მგალობლიშვილი ს., მოგონებანი. ტფილისი, 1938.
მგალობლიშვილი 1963: მგალობლიშვილი ს., რჩეული მოთხრობები. თბილისი, 1963.

ევგენიძე... 2013: ევგენიძე ი., მინაშვილი ლ., ქართული ლიტერატურა ოთხ ტომად, ტომი IV. თბილისი, 2013.

² ყირიმის ომი (1853-1856) - რუსეთ-თურქეთის ომი, რომელიც რუსეთის დამარცხებით დამთავრდა